УДК 82.09

О. А. Кравченко

КИЇВ У ТВОРЧІЙ СВІДОМОСТІ М. В. ГОГОЛЯ

Розмірковуючи про міський міф у творчості Гоголя, М. Віролайнен назвала сім значущих міст: „Петербург в опозиції до Москви, Рим в опозиції до Парижа, Миргород та Єрусалим", а також виведене в „Ревізорі" місто, якого „немає в усій Росії" [1, IV, с. 652]. На думку дослідниці, саме це останнє, витлумачене самим Гоголем як душевне місто кожної людини, „дає підстави говорити, що в Гоголя дійсно був міф міста" [2, с. 652].

Відзначимо, що в запропонованій М. Віролайнен системі пропущений один важливий компонент – місто Київ. Специфіка київського міфу в Гоголя знайшла лише фрагментарне відображення у працях Ю. Барабаша, В. Доманського, О. Іваницького, В. Звиняцьковського, Ю. Манна, Ю. Лотмана, Ю. Луцького. Ця стаття покликана намітити можливі підходи до цієї теми.

У „Петербурзьких записках 1836 року" Гоголь, змальовуючи „фізіогномію" міст-антиподів Москви й Петербурга, протиставляє їх третьому – Києву як своєрідному державному джерелу й центру. „І справді, куди закинуло російську столицю – на край світу! Дивний народ російський: була столиця в Києві – тут надто тепло, мало холоду, переїхала російська столиця до Москви – ні, й тут мало холоду: подавай бог Петербург! Встругне жарт російська столиця, якщо підсусідиться дольодяного полюсу" (VIII, с. 177). У позначеному відцентровому русі Київ постає як Едем – локус благодатної теплоти й захищеності. Гоголь кардинально перебудовує „офіційний" образ світу: Київ у нього – не провінція Російської імперії, а світовий центр, близькість до якого гарантує певне онтологічне благополуччя. Архетипічний за своєю суттю образ „центру світу" є концентрацією космічних сил, що протистоять хаосу. У даному випадку централізація світу в точці Києва відображає загальний план гоголівського моделювання простору. У цьому сенсі показовий „Уривок дитячої книги з географії" (1830-1831), де, описуючи кліматичне та етнографічне розмаїття планети, Гоголь, як відзначає О. Тулякова, „протиставляє зиму й літо, північ і південь, як хаос (безмірність, порожнечу) й космос, що має сакральний центр". У картині півночі підкреслена безживна одноманітність: „нічого немає живого там, ні травички, ні деревця, <…>усе сніг, усе сніг <…> сумно у вікно поглянути, все одне та одне, ні травички, нічого…" (IX, с. 275). На противагу цьому опис півдня акцентує достаток і добробут: „ І в цій землі апельсинів, лимонів, ананасів, за які ми платимо так дорого, така безліч, що вже й не збирає ніхто. Там ростуть лаври, смоківниці, фігове

дерево, пальма" (IX, с. 275). Отже, вже сам клімат Києва закріплює за ним значення безумовно позитивної, космічно центрованої екзистенції.

Віддалення від Києва здатне викликати не тільки зледеніння, але й втрату самості. Діаметрально протилежний Києву льодяний полюс – це місце, на якому не можна укріпитися, а можна лише „підсусідитися". Втрата власного обличчя наперед визначена петербурзьким поглядом на Європу: „Петербург – спритний хлопець, ніколи не сидить вдома, завжди вдягнений і, викрашаючись перед Європою, розкланюється із заморським людом" (VIII, с. 178).

Як відзначає Ю. Барабаш, зіставлення Москви та Петербурга здійснюється не всередині одного з вказаних міст, а на віддалі від обох: „…про Москву <…> судить не петербуржець, а про Петербург не москвич, це <…> третій погляд, погляд на обидві столиці з Ніжина…" [4, с. 168]. Перспектива „з Ніжина" актуалізує в міській міфології Гоголя „своє" та „чуже", стверджуючи Київ не тільки як державну, але і як духовну вітчизну.

Найбільш яскраво міфологізація Києва здійснюється в епістолярній спадщині письменника. У листах до Михайла Максимовича звучить пристрасний заклик повернутися у „свій" простір, у Київ, як у давню і прекрасну вітчизну, покинуту обома приятелями в їхній втечі на північ (Максимович в цей час – 1833-1834 рр. – перебував у Москві, а Гоголь – у Петербурзі). Київ, отже, актуалізує опозицію центр-периферія, ускладнюючи її парою своє-чуже. У листі від 7 січня 1834 року Гоголь захоплено пише приятелю: „Туди, туди! У Київ! У давній, прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, чи не правда? Там чи навколо нього діялись діла старовини нашої" (X, с. 288). Апеляція до „нашої старовини" ціннісно забарвлює українську географію історією, компліментарно визначаючи її як „гетьманщину". На відміну від овіяної лицарською славою „гетьманщини" Москва наділена напівлайливою та зневажливою характеристикою: „кацапія". „Киньте справді кацапію, та поїдьте в гетьманщину" (X, с. 273), – пише Гоголь Максимовичу 2 липня 1833 року. Вміщуючи в собі ідеал козацтва, завзяття, відваги, „гетьманщина" формує певне звитяжне обличчя Києва, що відрізняє його від женоподібної суті Москви. Докоряючи Максимовичу за нерішучість, Гоголь пише землякові: „Молодець! Мене підбив їхати до Києва, а сам сидить і гадки не має про те <…>То що, їдеш чи ні? закохався ж у цю стару товсту бабу Москву, від якої, окрім щів та матірщини, нічого не почуєш" (X, с. 194).

Показово, що щі та матірщина вибудовують нові символічні лінії опозицій. Матірній лайці протистоїть поетична стихія українських пісень, пристрасним збирачем і першим видавцем яких був Максимович (у 1827 році побачила світ його перша фольклористична праця „Малоросійські пісні", у 1834 і 1839 з'явилися „Українські народні пісні" і „Збірник українських пісень"). Для Гоголя, який цікавився працями Максимовича і співпрацював з ним, пісні вміщували в собі живу та

яскраву пам'ять історії: „Моя радість, життя моє! пісні! Як я вас люблю! Що всі черстві літописи, у яких я зараз риюся, перед цими дзвінкими, живими літописами!..." (Х, с. 284). Наступний символ – московські щі – щось убоге і порожнє на тлі плодючої України. У листі до поета Івана Дмитрієва Гоголь пише з Василівки 20 липня 1832 року: „Повне, розкішне літо! Хліба, фруктів, усього рослинного гибель!" (Х, с. 239). Через деякий час, підбадьорюючи Максимовича у зв'язку з переїздом до Києва, Гоголь змальовує українську розкіш як певний мікрокосм, що ввібрав у себе весь земний достаток: „А повітря! а гливи! а рогіз! а соняшники, а паслін! а цибуля! а вино хлібне, як говорить наш приятель Ушаков. Тополі, груші, яблуні, сливи, морелі, дерен, вареники, борщ, лопух!.. Це просто розкіш!" (Х, с. 297). Тут тополі та вино, борщ і лопух барочно проростають одне в одного, розгортаючи перед читачем метафору земного раю. Показово, що навіть повітря в Гоголя – особлива поживно-духовна субстанція, смак якої також залежить від місця. У Петербурзі душно, „справжня баня; повітря хоче знищити, а не оживити" (Х, с. 173). В Україні ж воно п'янке, ароматне, чудове. У Києві, як запевняє Гоголь, Максимович застане „духмяну славну осінь, зі своїм свіжим, непідробним букетом" (Х, с. 173). Це повітря радості, його можна порівняти тільки з тим, яким Гоголю згодом вільно дихалося в Римі: „Що за небо!... <…>Що за повітря! П'ю – не нап'юся, дивлюсь – не надивлюся. У душі небо і рай" (XI, с. 121).

Благодатний достаток Києва як райського локусу підтримано щасливим надміром часу, що минає в неробстві літньої сонної млості, постійної їжі, купання і навіть закоханості. Цей загальний настрій відпочинку від праць звучить одразу в двох гоголівських посланнях. 8 липня 1832 року, запрошуючи в гості у Василівку свого приятеля М. Я. Прокоповича, Гоголь жартома пише: „Життя ми проведемо найбільш естетичним чином: спати будемо вдосталь, їсти теж будемо дуже багато <…>" [у цьому випадку підкреслено сенс чуттєвого характеру естетичної сфери – О. К.] (Х, с. 235). Двома роками пізніше, 27 червня 1834 року, подібний заклик Гоголь звертає до Максимовича: „Літо <ти> неодмінно маєш у Києві пролінуватися. Шкода, що я не з тобою тепер, я б не дав тобі й зазирнути в друкарський папір. Я б тебе повіз по Пслу, де ми б лежали в натурі, купалися, а на додачу ще б оженив тебе на одній гарненькій, якщо не на розпрегарненькій" (Х, с. 327). Звернемо увагу, що сам стилістичний лад другого листа насичений енергією життєвості, яка б'є через вінця, тілесності та красі: визначення „гарненька" одразу ж набуває подвійного посилення, тобто не просто „прегарненька", а „розпрегарненька". Цей лист вартий уваги ще й тому, що Гоголь обіцяє другу купання не в Дніпрі, а у Пслі. Це, з одного боку, розширює міфологічний простір Києва, а з іншого – атрибутує йому не тільки „мужні" риси Дніпра, а й властивості чарівливої жіночності описаної в „Сорочинському ярмарку" річки-красуні: „Очам наших подорожніх почав уже відкриватися Псьол<…>і

річка-красуня з блиском оголила срібне лоно своє, на які розкішно падали зелені кучері дерев" (І, с. 113).

Гедоністична аура Києва своєрідно поєднується з мотивом Афін як давньої столиці вчених та філософів. Показове сполучення цих тем в платонічному діалозі „Жінка", де „небесні миттєвості" кохання цінуються вище, ніж „…перша почесть в Афінах, і верховна влада в народі" (VIII, с. 145). Розгортаючи перед Максимовичем перспективи їх спільної праці в Київському університеті, Гоголь накреслює семантичну паралель Київ – Афіни. Говорячи про спільні плани Гоголя й Максимовича, В. Доманський відзначає: „Їх переїзд до Києва він [Гоголь – О. К.] пов'язує з перетворенням цього давнього міста на російські Афіни, і в цьому культурному явищі світового масштабу, зрозуміло, їх заслуга буде очевидною: „Хай перетвориться воно на російські Афіни, богоспасенне наше місто!" [5, с. 249].

Показово те, що „явище світового масштабу" має здійснюватись як національний проект. Стверджуючи: „Це одне тільки місто в нас, у якому якось личить бути келії вченого" (Х, с. 297), Гоголь плекає надію на написання в Києві восьмитомної „Історії Малоросії". 9 листопада 1833 року він повідомляє Максимовичу: „Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України. Ніщо так не заспокоює, як історія. Мої думки починають литися тихше й стрункіше. Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого до мене не говорили" (Х, с. 284). „Російські Афіни", таким чином, покликані відродити минуле не європейське, а національно-героїчне, що набуває для Гоголя особистісної значущості.

В есе „1834 рік", звертаючись до свого генія, Гоголь запитує його про шляхи, на яких здійсниться його вище призначення: „Таємничий незбагненний 1834 <рік>! Де відзначу я тебе великими трудами? <…> Чи в моєму прекрасному, давньому, обітованому Києві…" (ІХ, с. 17). Гоголь, який пише ці рядки, вже почав роботу над повістю „Тарас Бульба", у січні того ж 1834 року він дав оголошення, що збирається видавати „Історію Малоросійських козаків". Отже, за всієї смислової різноманітності київський локус сполучає в Гоголя аспект національно-історичної гордості та провіденційного розуміння ним власної місії.

Постаючи в листах Гоголя як безумовно позитивний, космічно визначений буттєвий центр, Київ у художньому відбитті зазнає ускладнення й розщеплення власного образу. Сутність змін полягає у внутрішній поляризації, що найбільш виразно проявлена в структуруванні простору. Ю. Лотман у праці „Проблема художнього простору в прозі Гоголя" відзначав, що специфікою „Вечорів…" є перетинання побутового й фантастичного просторів [див.: 6, с. 419-425]. Переносячи цю паралель на художню топографію Києва, відзначаємо її трансформацію в демонічний та сакральний локуси. При цьому слід говорити не тільки про зближення, а й про проникнення, взаємне проростання святого та диявольського. Показовий щодо цього початок

„Страшної помсти”: „Шумить, гуде край Києва: осавул Горобець справляє весілля свого сина” (І, с. 244). Освячена божественною силою ікон подія шлюбу просторово збігається з появою „образу сатани”.

Також наочно ця тенденція маніфестована у „Вії”. Зачин повісті задає певний імпульс святості, благочестя, початку міського життя, що ніби благословляється Богом: „Щойно вдаряв у Києві вранці голосистий семінарський дзвін біля брами Братського монастиря, як уже з усього міста поспішали юрмами школярі та бурсаки” (ІІ, с. 177). Невдовзі позначається й територія зла, окреслена межами ринку. На переконання Тиберія Горобця, „…у Києві всі баби, що сидять на базарі, усі – відьми” (ІІ, с. 218). Однак у сцені вбивства Хомою панночки-відьми спостерігаємо єдність, взаємне відображення полюсів світла й пітьми: в „очах, повних сліз” Хома бачить, як „світанок розгорявся, і здалеку блищали золоті бані київських церков” (ІІ, с. 187). Слід підкреслити, що таке обернення постає в повісті як тенденція стилю. Так, „високі воскові свічі, калиною перевиті” (ІІ, с. 198), є художньою трансформацією відьомського образу „борульки” – довгого виробу з тіста, що продає „бридка” торговка, у якої „і ніс поганий, і руки брудні...” (ІІ, с.178). Церква, що поросла лісом, із „защемленими в дверях та вікнах страховиськами” (ІІ, с. 217), править за емблему споконвічного протистояння сакральних і бісівських сил, що відбувається в межах київського локусу.

Дотримуючись концепції Ю. Лотмана, слід відзначити, що з Києвом співвідноситься переважно простір фантастичного типу. „Небачене диво”, що з’явилося за Києвом, дослідник характеризує як приклад „закручування” простору: „…раптом стало видно далеко у всі кінці світу” (І, с. 275). Подібна просторова аномалія постулює Київ не тільки як вихідний пункт, у якому перебуває спостерігач, а і як всесвітній центр, „пуп землі”, від якого розходяться і до якого стягуються якпозитивні, так і негативні буттєві сили. У розпачі чаклун летить до Києва, до святих місць, щоб випросити там прощення гріхів, але насправді здійснює там свій останній страшний злочин: убиває святого схимника. У повісті „Вечір напередодні Івана Купала” козак, який приїхав з Києва, розповідав, що „бачив у лаврі черницю, всю висохлу, як скелет, яка безперестанно молилася” (І, с. 150). У черниці земляки пізнали Пидорку, що замолювала смертний гріх свого чоловіка.

Отже, і в листах, і в українських повістях Гоголя Київ втілює в собі семантику центра. Однак це не готова й усталена модель світоустрою, а епіцентр тектонічних буттєвих рухів. Це дозволяє зробити висновок про значущість Києва у творчій свідомості письменника і необхідність розширення проблематики міського міфу в Гоголя.

Список використаної літератури

1. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М.; Л.: АН СССР, 1937 – 1952. Далі всі цитати з текстів

М. В. Гоголя надаються за цим виданням із позначенням у дужках тому і сторінки. **2. Виролайнен М.** Мифы города в мире Гоголя / М. Виролайнен // Гоголь в русской критике: Антология. – М.: Фортуна, 2008. – С. 652 – 662. **3. Тулякова Е**. Архетипический образ центра мира в цикле Гоголя „Вечера на хуторе близ Диканьки” / Е. Тулякова // Гоголь и традиционная славянская культура. Двенадцатые Гоголевские чтения: Сб. статей. – Новосибирск: Новосиб. изд. дом, 2012. – С. 68 – 77. **4. Барабаш Ю**. „Художник петербургский!” (Гоголь, „Портрет. – Шевченко, „Художник”. Четыре фрагмента) / Ю. Барабаш // Вопросы литературы. – 2002. – № 1. – С. 157 – 205. **5. Доманский В.** „Туда, туда! В Киев! В древний, в прекрасный Киев!”: как Н. В. Гоголь и М. А. Максимович в Киев возвращались / В. Доманский // Н. В. Гоголь и славянский мир (русская и украинская рецепции): Сб. статей. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2008. – Вып. 2. – С. 248 – 255. **5. Лотман Ю.** Проблема художественного пространства в прозе Гоголя / Ю. Лотман // Избранные статьи : В 3т. – Т. 1. – Таллинн: Александра, 1992. – С. 413 – 447.

Кравченко О. А. Київ у творчій свідомості М. В. Гоголя

В статті поставлено проблему значущості Києва у спадщині Гоголя. Накреслено аспекти відмінності та подібності київського локусу з Москвою, Петербургом, Римом. Досліджено архетипічні опозиції центр-периферія, космос-хаос, тепло-холод, своє-чуже. В епістолярії Гоголя простежено тему спільного з М. Максимовичем переїзду до Києва, яка актуалізує мотиви благодатної землі, вивчення славетної історії України, Києва як потенційної науково-філософської столиці (нових Афін). В контексті українських повістей Гоголя досліджено специфіку київського простору, показано його фантастичну природу, що сполучає сакральний і демонічний буттєві полюси.

Ключові слова: Київ, середина світу, центр-периферія, фантастичний простір, сакральне-демонічне.

Кравченко О. А. Киев в творческом сознании Н. В. Гоголя

В статье заявлена проблема значимости Киева в наследии Гоголя. Намечены аспекты различий и сходства киевского локуса с Москвой, Петербургом, Римом. Исследованы архетипические оппозиции центр-периферия, космос-хаос, тепло-холод, свое-чужое. В эпистолярии Гоголя исследована тема совместного с М. Максимовичем переезда в Киев, актуализирующая мотивы благодатной земли, изучения славной истории Украины, Киева как потенциальной научно-философской столицы (новых Афин). В контексте украинских повестей Гоголя исследована специфика киевского пространства, сделан вывод о его фантастической природе и совмещении в его пределах сакрального и демонического бытийных полюсов.

Ключевые слова: Киев, середина мира, центр-периферия, фантастическое пространство, сакральное-демоническое.

Kravchenko O. A. Kyiv in Creative Consciousness of M. V. Gogol

This article deals with the problem of the importance of Kyiv in Gogol's heritage. There were indicated the aspects of distinction and similarity of Kyiv' locus with space of Moscow, Petersburg, Roma. There were investigated following archetypical oppositions: center-periphery, cosmos-chaos, warmth-coldness, one's-another's. It was traced back that in Gogol's letters the theme of resettlement to Kyiv with M. Maksimovich actualizes the motives of blissful land, studies of glorious Ukrainian history, understanding of Kyiv as a prospective scientific and philosophical capital (new Athens). The peculiarity of Kyiv' space has been investigated in the context of Gogol's Ukrainian novels; it was highlighted the fantastic nature of this space which joins sacral and demonic ontological poles.

Key words: Kyiv, middle of world, center-periphery, fantastic space, sacral-demonic.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2013 р.
Прийнято до друку 27.09.13 р.
Рецензент – д. філол. н., проф. Шестопалова Т. П.

УДК 821.161.2

Красненко О. В.

ПАЛІМПСЕСТ МІСТА В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Посилений інтерес літературознавців до розробки урбаністичної теми в українській літературі виникає на зламі XX – XXI століть при поглибленому дослідженні раніше ігнорованих процесів, що відбувалися в літературі, починаючи ще з 20-х років минулого століття. Протягом довгого часу урбанізація характеризувалася збільшенням кількості міського населення й територіальним розширенням міст. У сучасних дослідженнях вона визначається як „історичний процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства, обумовлений об'єктивною необхідністю концентрації та інтеграції матеріального й духовного виробництва, форм і засобів соціального спілкування" [9, с. 83].

Науковий рівень дослідження надає чи не найбільший масив знань про місто. Грунтуючись на висновках цілого ряду наукових розвідок, приєднуємося до думки, що у фокус літератури місто потрапляє, починаючи з XIX століття (В. Балдинюк, С. Нестерук, В. Сікорська М. Слабошпицького, В. Фоменко). Воно виступає у творах як палімпсест, тло, локус, топос, місце дії, декорація, образ. Місто